

УДК 614.2:314.4(477)

О.М. Ціборовський, Л.А. Чепелевська

Детермінанти демографічної ситуації в Україні

ДУ «Український інститут стратегічних досліджень Міністерства охорони здоров'я України», м. Київ, Україна

Мета – визначити чинники, які впливають на демографічну ситуацію в Україні.

Матеріали: статистичні матеріали державних органів статистики України (1993–2014 рр.), Центру медичної статистики (1996–2014 рр.), щорічні доповіді Українського інституту громадського здоров'я / стратегічних досліджень МОЗ України (1996–2014 рр.), праці українських фахівців у галузі соціальної медицини та демографії.

Методи: системного підходу, статистичний, соціологічного аналізу.

Результати. Визначено, що, незважаючи на деякі позитивні зміни в динаміці основних демографічних показників населення України, демографічна ситуація в країні залишається однією з найгірших в Європі. Виділено низку чинників, які мають вплив на таку ситуацію. Вони об'єднані у дві групи: «Умови та спосіб життя» і «Медичні чинники». Показано їхню роль, зокрема, матеріального забезпечення сімей, чинників виховання, а також екологічного і санітарного контролю. Наголошено на негативному впливі воєнного конфлікту на сході.

Висновки. Визначено коло заходів, які мають визначати соціальну політику держави, спрямовану на підвищення народжуваності та зниження смертності населення.

Ключові слова: демографічна ситуація, Україна.

Вступ

Демографічні показники чисельності та розміщення населення, його вікового та соціального складу, народжуваності та смертності, природного приросту (або скорочення) населення, середньої очікуваної тривалості життя є одним з основних показників стану здоров'я народу. Оскільки вони залежать від впливу багатьох як природних, так і соціально-економічних чинників, то їх аналіз дозволяє дати характеристику умов і якості життя населення. Тому їх динаміка є важливим соціальним критерієм ступеню розвитку і добробуту суспільства.

Більше того, що демографічні процеси в свою чергу впливають на процеси і результати економічного, соціального і культурного розвитку нації, на розвиток продуктивних сил і стан національної безпеки. Тому вивчення та аналіз їхньої динаміки стає вкрай необхідним для обґрунтування і формування соціальної політики держави [2–4].

Величина інтегральних показників природного приросту (скорочення) населення та середньої очікуваної тривалості життя залежать від величини показників народжуваності та смертності, які характеризують частоту конкретних випадків народження і смерті. Тому дію різних чинників на загальну демографічну ситуацію легше простежити саме через їх вплив на ці показники.

Мета роботи – визначити чинники які впливають на демографічну ситуацію в Україні.

Матеріали та методи

У роботі використано статистичні матеріали державних органів статистики України (1993–2014 рр.), Центру медичної статистики (1996–2014 рр.), щорічні доповіді Українського інституту громадського здоров'я / стратегічних досліджень МОЗ України (1996–2014 рр.), праці українських фахівців в галузі соціальної медицини та демографії, а також методи системного підходу, статистичний, соціологічного аналізу.

Результати дослідження та їх обговорення

Аналіз динаміки показників народжуваності і загальної смертності населення України за 1990–2015 рр. засвідчує, що зменшення числа народжень і збільшення випадків смерті призвів до природного скорочення населення і відповідно до депопуляції України (табл. 1) [1, 8].

Незважаючи на деякі коливання показники народжуваності і незначного зменшення рівня загальної смертності, показник природного скорочення населення зберігається, а демографічна ситуація в Україні залишається однією з найнеблагополучніших в Європі після Росії, Білорусі, Молдови.

Порівняно з іншими країнами Європи в Україні спостерігається одне з найбільших скорочень середньої очікуваної тривалості життя і найбільша різниця цього показника у чоловіків та жінок (табл. 2).

Таблиця 1
Основні демографічні показники населення України

Рік	Народжуваність на 1000 населення	Смертність на 1000 населення	Природний приріст (скорочення) на 1000 населення)	Середня очікувана тривалість життя		Смертність немовлят (померлих у віці до 1 року на 1000 живонароджених)
				чоловіків	жінок	
1990	12,7	12,1	0,6	65,7	75,0	12,8
1995	9,6	15,4	-5,8	61,2	72,6	14,7
2000	7,8	15,4	-7,6	62,1	73,6	11,9
2001	7,7	15,3	-7,6	62,3	73,7	11,3
2002	8,1	15,7	-7,6	62,0	73,6	10,3
2003	8,5	16,0	-7,5	62,6	74,1	9,6
2004	9,0	16,0	-7,0	62,6	74,1	9,6
2005	9,0	16,6	-7,6	61,8	73,9	10,0
2006	9,9	16,2	-6,3	62,2	73,9	9,8
2007	10,2	16,4	-6,2	61,8	73,8	11,0
2008	11,0	16,3	-5,3	62,3	74,0	10,0
2009	11,1	15,3	-4,2	64,4	74,8	9,4
2010	10,8	15,3	-4,5	65,2	75,2	9,1
2011	11,0	14,6	-3,6	66,0	75,9	9,0
2012	11,4	14,6	-3,2	66,1	76,0	8,4
2013	11,0	14,6	-3,6	66,3	76,2	8,0
2014	10,8	14,7	-3,9	66,3	76,4	7,8
2015	9,6	13,9	-4,3	-	-	-

Таблиця 2
Порівняльна таблиця показників середньої очікуваної тривалості життя населення України та деяких країн світу (2009–2012 рр.)

Країна	Рік											
	2009			2010			2011			2012		
	всього	чол.	жінок	всього	чол.	жінок	всього	чол.	жінок	всього	чол.	жінок
Україна	-	-	-	70,4	65,3	75,5	71,0	66,0	75,9	71,2	66,1	76,0
Австралія	81,5	79,3	83,9	-	-	-	82,0	79,7	84,2	-	-	-
Австрія	-	-	-	80,3	77,7	83,2	81,2	79,3	83,9	-	-	-
Азербайджан	-	-	-	73,6	70,9	76,1	-	-	-	73,9	71,3	76,6
Білорусь	-	-	-	70,4	64,6	76,5	-	-	-	72,2	66,6	76,6
Бельгія	-	-	-	80,0	77,4	82,6	80,5	77,8	83,2	-	-	-
Болгарія	-	-	-	73,6	70,0	77,2	74,3	70,7	77,8	-	-	-
Вірменія	-	-	-	74,1	70,6	77,2	-	-	-	74,3	70,9	77,5
Грузія (2008)	74,2	69,3	79,0	-	-	-	-	-	-	73,9	70,4	77,7
Данія	-	-	-	79,2	77,1	81,2	79,9	77,8	81,9	-	-	-
Естонія	-	-	-	-	-	-	76,3	71,2	81,1	83,1	79,9	86,4
Індія	64,1	62,6	65,6	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Італія	-	-	-	81,4	79,2	84,4	82,7	80,1	85,3	-	-	-
Казахстан	-	-	-	68,4	69,5	73,3	-	-	-	69,6	64,8	74,3
Канада	81,2	79,1	83,3	80,8	78,6	83,2	-	-	-	-	-	-
Китай	73,3	71,6	75,1	73,3	71,6	75,0	-	-	-	-	-	-
Латвія (2007)	71,2	65,8	76,5	-	-	-	-	-	-	73,8	68,4	79,6

Продовження таблиці 2

Литва	–	–	–	73,5	68,0	78,8	–	–	–	–73,9	68,4	79,6
Молдова	–	–	–	69,1	65,0	73,4	–	–	–	71,1	67,2	75,0
Німеччина	–	–	–	80,2	77,5	82,7	80,8	78,4	83,2	–	–	–
Нідерланди	80,6	78,5	82,7	–	–	–	81,3	79,4	83,1	–	–	–
Норвегія	–	–	–	81,0	78,9	83,2	81,4	79,1	83,6	–	–	–
Польща	–	–	–	76,2	72,1	80,6	76,9	72,6	81,1	–	–	–
Росія	68,7	62,8	74,7	–	–	–	–	–	–	70,2	64,5	75,9
Румунія	–	–	–	73,5	69,8	77,3	74,6	71,0	78,2	–	–	–
Велика Британія	–	–	–	80,4	78,5	82,4	81,1	79,1	83,1	–	–	–
США	78,7	76,2	81,2	–	–	–	78,7	76,3	81,1	–	–	–
Туреччина	72,1	69,7	74,5	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Угорщина	74,0	71,1	77,9	–	–	–	75,1	71,2	78,7	–	–	–
Фінляндія	–	–	–	80,0	76,7	83,2	80,6	77,3	83,8	–	–	–
Франція	–	–	–	81,6	78,1	84,8	82,3	78,7	85,7	–	–	–
Швейцарія	–	–	–	82,4	80,1	84,5	82,8	80,5	85,0	–	–	–
Швеція	–	–	–	81,1	79,5	83,5	81,9	79,9	83,8	–	–	–
Японія (2008)	82,7	79,3	86,1	–	–	–	82,7	79,4	85,9	–	–	–

Примітка: показники Грузії (2008), Латвії (2007), Японії (2008) подано в графі 2009 р.

Така ситуація змушує шукати причини цього негативного явища, щоб обґрунтувати, опрацювати та реалізувати заходи, спрямовані на його ліквідацію.

Головними причинами смертності населення України, особливо серед чоловіків працездатного віку, залишаються хвороби системи кровообігу, зокрема, інсульт та інфаркт міокарду, та онкологічні

захворювання, а також травми та інші зовнішні причини (табл. 3). Порівняно на високому рівні залишаються коефіцієнти смертності від інфекційних захворювань, зокрема, від туберкульозу і ВІЛ/СНІДу [5].

Багатолітні спостереження засвідчують, що на рівень народжуваності впливає як стан здоров'я майбутніх батьків, так і умови та спосіб їхнього життя.

Таблиця 3

Смертність населення України за причинами смерті у 2011–2014 рр. (на 100 тис. нас.)

Причина смерті	Рік				
	2011	2012	2013	2014	2014 у % до 2013
Усього померлих	1454,0	1454,5	1456,1	1470,4	101,0
Деякі інфекційні та паразитарні хвороби, у т.ч.:	30,7	30,2	27,9	25,5	91,5
туберкульоз	15,2	15,2	14,1	12,2	86,4
ВІЛ	12,6	12,0	11,0	10,2	93,0
Новоутворення	194,6	203,2	202,7	195,1	96,2
Хвороби крові й кровотворних органів та окремі порушення із залученням імунного механізму	0,7	0,6	0,5	0,6	112,1
Ендокринні хвороби, розлади харчування та порушення обміну речовин	5,5	5,5	5,3	5,2	97,5
Розлади психіки та поведінки	3,2	3,4	3,6	3,7	103,9
у т.ч. розлади психіки та поведінки внаслідок вживання алкоголю	1,8	2,0	2,2	2,2	98,3
Хвороби нервової системи	13,2	13	13,1	13,7	104,4
Хвороби системи кровообігу	963,4	957,5	968,2	989,8	102,2
у т.ч. ішемічна хвороба серця	626,0	631,6	648,6	678,0	104,2
Хвороби органів дихання	39,1	37,2	36,1	34,4	95,4
у т.ч. грип і пневмонія	10,7	11,6	11,9	11,6	97,7

Продовження таблиці 3

Хвороби органів травлення	55,2	60,8	61,5	58,7	95,4
у т.ч. алкогольні хвороби печінки	5,1	5,7	5,9	5,0	84,0
Хвороби шкіри та підшкірної клітковини	1,0	1,3	1,1	1,2	107,0
Хвороби кістково-м'язової системи та сполучної тканини	1,3	1,3	1,3	1,2	92,8
Хвороби сечостатевої системи	6,5	6,9	6,7	6,3	93,5
Ускладнення при вагітності, пологах та в післяпологовому періоді	0,2	0,2	0,1	0,2	160,5
Окремі стани, що виникають у перинатальному періоді	5,1	5,1	4,7	4,6	96,9
Природжені вади розвитку, деформації та хромосомні аномалії	4,2	4,0	3,7	3,5	95,1
Симптоми, ознаки та відхилення від норми, що виявлені при клінічних і лабораторних дослідженнях, не класифіковані в інших рубриках	37,3	34,2	32,5	33,5	103,0
Зовнішні причини смертності	92,7	90,0	87,0	93,3	107,3

Серед медичних чинників звичайно важливу роль грає безпліддя, гінекологічні та урологічні захворювання, венеричні захворювання, ВІЛ/СНІД, а також інші тяжкі захворювання, зокрема, системи кровообігу та нервової системи, інфекційні хвороби, наслідки травм. Тому доступність та якість медичної допомоги, особливо гінекологічної, урологічної, венерологічної, має особливе значення для збереження дітородної функції як жіночого, так і чоловічого організму.

Проте ще більше значення має профілактика зазначених захворювань. Передусім вона полягає в здоровому способі життя, починаючи з дитячого віку, повноцінному харчуванні, раціональному режимі, заняттях фізкультурою і спортом, гігієнічних умовах життя і праці, сприятливих екологічних умовах, виключенням раннього та безладного статевого життя, абортів, зловживання тютюнокурінням, алкоголем та наркотиками.

Заходи, спрямовані на підвищення народжуваності, обов'язково мають передбачати доступність профілактики та лікування зазначених хвороб і створення здорових умов харчування, побуту, навчання і праці, здорового способу життя, раціонального режиму та відпочинку.

Зазначені медичні та соціальні чинники звичайно впливають і на передчасну смертність. Серед захворювань, які найчастіше стають безпосередньою причиною смерті, особливу увагу заслуговують хвороби системи кровообігу, зокрема інсульти та інфаркти міокарду, і онкологічні захворювання, а також зовнішні причини, зокрема автотранспортні пригоди, нещасні випадки на виробництві, кримінальні злочини. Звичайно, справжньою катастрофою є воєнні конфлікти, які здебільшого забирають життя здорових молодих людей.

Запобігання передчасних смертей вимагає як удосконалення і поширення зазначених та інших засобів профілактики, так і підвищення якості та доступності екстреної, кардіологічної, неврологічної, хірургічної допомоги, суворого дотримання безпеки руху, будівництва і праці, збереження миру і громадського

порядку, а також забезпечення здорового способу життя, раціонального режиму праці та відпочинку [2–4].

Основні домінанти демографічної ситуації проілюстровано на схемі.

Така ситуація зберігається протягом тривалого часу і таким чином свідчать про серйозні недоліки як в умовах і способі життя населення України, так і в стані здоров'я та системі охорони здоров'я.

Звичайно незалежна Україна успадкувала економічну кризу від радянських часів, але тяжкий стан народного господарства обумовлювався і власними невдачами молоді держави. В економічній політиці 1990-х років було більше прорахунків, ніж досягнень.

По-перше, українська управлінська еліта не мала достатнього досвіду. Вона несміливо приймала рішення, тому що раніше її привчали тільки виконувати вказівки союзного центру.

По-друге, навіть вдалі рішення важко втілювалися в життя. Виконавча вертикаль радянських часів була зруйнована, а створення нової постійно натрапляло на перешкоди, спричинені політичною боротьбою.

По-третє, після зруйнування попередньої системи управління економіка перестала бути командною, але не стала ринковою. Вона перебувала у хаотичному стані [5].

Перед світовою кризою 2008–2009 рр. Україна істотно наблизилася до економічної стабілізації. Проте ця криза, внутрішня політична боротьба і зовнішня агресія в Криму та Донбасі не могли не вплинути на всі детермінанти демографічної ситуації, зокрема, на соціально-економічні чинники і стан охорони здоров'я. Бідність населення, суттєве зменшення фінансування соціальних і медичних заходів безсумнівно перешкодили поліпшенню демографічної ситуації в країні. Так званий процес дерегуляції безпідставно торкнувся екологічного та санітарного контролю і тому погіршив перший та повністю зруйнував другий.

Фактично було зірвано реформу системи охорони здоров'я. Не запровадивши проект державного соціального медичного страхування, держава кардинально зменшила фінансування галузі. Через

погане матеріальне забезпечення і незадовільну підготовку спеціалістів було дискредитовано первинну медичну допомогу на засадах сімейної медицини.

Через недостатнє фінансування висококваліфікована спеціалізована медична допомога, особливо хірургічні профілі її, стали недоступними

більшості громадян. Ефективні ліки через необґрунтовано високі ціни теж недоступні, особливо для хронічно хворих, а безкоштовне забезпечення деяких контингентів їх часто не виконується. Фактично припинено їх диспансеризацію [6].

Рис. *Схема детермінантів демографічної ситуації*

Ганебно виглядає організація добродійна допомога тяжкохворим дітям і дорослим, пораненим та інвалідам, коли батьки або волонтери ... по телевізору або в метро збирають кошти, щоб врятувати їх.

Серйозної корекції потребує соціальна політика держави, яка має бути спрямована на поліпшення матеріального забезпечення населення, його умов і способу життя, а також удосконалення системи охорони здоров'я, зокрема, підвищення доступності та якості медичної допомоги, розширення профілактичної роботи, поліпшення медикаментозного забезпечення, посилення санітарного та екологічного контролю. Зазначені заходи мають поліпшити житлові умови та умови праці, забезпечити здорове харчування, раціональний режим праці та відпочинку [7].

Доцільно відновити діяльність санітарно-епідеміологічної служби, проведення диспансеризації дітей та певних контингентів населення, забезпечити фінансування і функціонування державних програм боротьби з туберкульозом, гіпертонічною хворобою, онкологічними захворюваннями.

Таким чином, державна політика, спрямована на підвищення народжуваності і зниження передчасної смертності населення, має включати великий комплекс

як медичних, так і соціальних заходів. Звичайно, її реалізація потребує низки організаційних рішень і фінансових витрат, підвищення рівня санітарної освіти і громадського виховання.

На нашу думку, тільки реалізація зазначених заходів зможе нормалізувати демографічну ситуацію в Україні, суттєво поліпшити умови і спосіб життя українського народу.

Висновки

Демографічна ситуація в Україні залишається незадовільною і характеризується низьким рівнем народжуваності, високим рівнем смертності, особливо чоловіків працездатного віку, природним скороченням населення, зниженням середньої очікуваної тривалості життя, особливо великою різницею цього показника у чоловіків і жінок.

Така ситуація зумовлена дією багатьох чинників, які характеризують як умови та спосіб життя населення, так і стан охорони його здоров'я.

Тому комплекс заходів, спрямованих на поліпшення умов і способу життя населення, удосконалення системи охорони здоров'я, підвищення

доступності та якості медичної допомоги, має стати основою соціальної політики держави.

До цих заходів мають належати:

– створення нормальних умов життя, навчання і праці населення, відновлення служби, яка має здійснювати контроль за їх дотриманням;

– забезпечення населення здоровим харчуванням, запровадження контролю за виробництвом, продажем та якістю харчових продуктів;

– забезпечення суворого контролю за чистотою навколишнього середовища, особливо повітря і водних ресурсів, видалення і знешкодження сміття;

– посилення виховання здорового способу життя в дошкільних закладах, школах, на виробництві, в засобах масової інформації;

– запровадження загальнообов'язкового державного соціального медичного страхування населення, а також державного фінансування особливо важливих закладів охорони здоров'я;

– підвищення доступності та якості педіатричної, акушерсько-гінекологічної, екстреної, кардіологічної, неврологічної та інших видів спеціалізованої медичної допомоги;

– відновлення диспансеризації дітей та хронічно хворих, інвалідів, ветеранів війни та праці, державне фінансування відповідних програм;

– створення Національного добродійного фонду «Здоров'я» при Міністерстві охорони здоров'я за участю добродійників та громадських організацій, куди б громадяни могли звертатися за допомогою і одержувати її за показаннями;

– передбачення будівництва та експлуатації соціального житла, доступного для всіх громадян;

– розширення мережі дитячих дошкільних заходів;

– створення мережі спортивних шкіл і майданчиків для занять дітей та дорослих.

Література

1. *Населення України. 1993–2014: Демографічний щорічник* / Державний комітет статистики України. – Київ, 1994–2015.
2. *Охорона здоров'я в Україні: проблеми та перспективи* / Міністерство охорони здоров'я України, Український інститут громадського здоров'я / за заг. ред. В. М. Пономаренка. – Тернопіль : Укрмедкнига, 1999. – 309 с.
3. *Панорама охорони здоров'я населення України* / за заг. ред. А. В. Підаєва, О. Ф. Возіанова, В. Ф. Москаленка. – Київ : Здоров'я, 2003. – 305 с.
4. *Трагедія, якої можна уникнути: подолання в Україні кризи здоров'я людини. Досвід Європи* / Світовий банк. – Київ : ВЕРСО-04, 2009. – 72 с.
5. *Ціборовський О. М. Динаміка демографічної ситуації у зв'язку з соціально-економічними умовами в Україні: історико-медичне дослідження (1991–2008 рр.)* / О. М. Ціборовський. – Київ, 2010. – 50 с.
6. *Ціборовський О. М. Проблеми системи охорони здоров'я України і шляхи її розв'язання в сучасних історичних умовах (1991–2008 рр.)* / О. М. Ціборовський. – Київ, 2010. – 42 с.
7. *Чепелевська Л. А. Проблеми покращення медико-демографічної ситуації в Україні* / Л. А. Чепелевська, О. М. Ціборовський, Л. А. Карамзіна // Депресія: давай поговоримо : матеріали міжнародної науково-практичної конференції до Всесвітнього дня здоров'я 2017, м. Київ, 06–07 квітня 2017 р. – Київ, 2017. – С. 189–191.
8. *Щорічна доповідь про стан здоров'я населення України, санітарно-епідемічну ситуацію та результати діяльності системи охорони здоров'я. 1996–2014* / Міністерства охорони здоров'я України, Український інститут громадського здоров'я. – Київ, 1997–2015.

Дата надходження рукопису до редакції: 05.05.2017 р.

Детерминанты демографической ситуации в Украине

О.М. Циборовский, Л.А. Чепелевская

ГУ «Украинский институт стратегических исследований
Министерства здравоохранения Украины»,
г. Киев, Украина

Цель – определить факторы, влияющие на демографическую ситуацию в Украине.

Материалы: статистические материалы государственных органов статистики (1993–2014 гг.), Центра медицинской статистики (1996–2014 гг.), ежегодные доклады Украинского института общественного здоровья / стратегических исследований МЗ Украины (1996–2014 гг.), работы украинских специалистов в области социальной медицины и демографии. **Методы:** системного подхода, статистический, социологического анализа.

Результаты. Показано, что, несмотря на некоторые положительные изменения в динамике основных демографических показателей населения Украины, демографическая ситуация в стране остается одной из худших в Европе. Определен ряд социальных и медицинских факторов, которые влияют на такую ситуацию.

Выводы. Определен круг мероприятий, которые должны определять социальную политику государства, направленную на повышение рождаемости и снижение смертности населения.

Ключевые слова: демографическая ситуация, Украина.

Determinants of the demographic situation in Ukraine

O.M. Tsiborovsky, L.A. Chepelevska

PE “Ukrainian Institute of Strategic Researches
MHC of Ukraine”, Kyiv, Ukraine

Purpose – to identify the factors that influence the demographic situation in Ukraine.

Materials: statistical materials of the state statistical bodies (1993–2014), the Center for Medical Statistics (1996–2014), the annual reports of the Ukrainian Institute of Public Health / Strategic Researches Ministry of Health Care of Ukraine (1996–2014), the work of Ukrainian specialists in social medicine and demography. **Methods:** systemic approach, statistical, sociological analysis.

Results. It is shown that, despite some positive changes in the dynamics of the main demographic indicators of the population of Ukraine, the demographic situation in the country remains one of the worst in Europe. A number of social and medical factors have been identified that affect this situation.

Conclusions. A range of measures has been defined that should determine the social policy of the state aimed at increasing the birth rate and reducing the death rate of the population.

Key words: demographic situation, Ukraine.

Відомості про авторів

Циборовський Олег Михайлович – к.мед.н., с.н.с., лікар-методист центру розроблення та моніторингу дотримання медичних стандартів ДУ «Український інститут стратегічних досліджень Міністерства охорони здоров'я України»; пров. Волго-Донський, 3, м. Київ, 02099, Україна.

Чепелевська Людмила Андріївна – д.мед.н., проф., завідувач відділу медико-демографічних досліджень ДУ «Український інститут стратегічних досліджень Міністерства охорони здоров'я України»; пров. Волго-Донський, 3, м. Київ, 02099, Україна.